

ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ У ТВОРЧОСТІ СТАНІСЛАВА ОРІХОВСЬКОГО-РОКСОЛАНА (ЕТИЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті висвітлюються соціально-етичні погляди видатного українського мислителя Польсько-Литовської доби С. Оріховського-Роксолана. Приділяється увага осмисленню ним проблем багатокультурності українських земель під кутом зору соціально-етичних рефлексій. Дається етичний аналіз його соціально-політичних творів, визначаються соціально-етичні питання його доби й указуються концептуальні відмінності його філософування від італійського громадянського гуманізму, ідейну спорідненість із яким зазвичай відмічають сучасні дослідники творчості С. Оріховського-Роксолана.

Ключові слова: громадянський гуманізм, суб'єкт моральних зобов'язань, добродетель, рівність.

В статье освещаются социально-этические взгляды выдающегося украинского мыслителя Польско-Литовской эпохи С. Ореховского-Роксолана. Уделяется внимание осмыслению им проблем многокультурности украинских земель под углом зрения социально-этических рефлексий. Дается этический анализ его социально-политических произведений, определяются социально-этические вопросы его эпохи и указываются концептуальные отличия его философствования от итальянского гражданского гуманизма, идейное родство с которым обычно отмечают современные исследователи в творчестве С. Ореховского-Роксолана.

Ключевые слова: гражданский гуманизм, субъект моральных обязательств, добродетель, равенство.

Socio-ethical views of the prominent Ukrainian thinker of Polish-Lithuanian Age S. Orzechowski-Roksolan is observed in the article. Multicultural spiritual space in Ukrainian lands in the light of his socio-cultural reflections is exposed. Ethical analysis of his socio-political works is given; socio-ethical topical issues of his time are defined; and essential differences between his philosophy and philosophy of Italian civic humanism (Bürger-Humanismus) are outlined despite of ideological similarity stressed by contemporary researchers of S. Orzechowski-Roksolan's creative activity.

Key words: civic humanism (Bürger-Humanismus), subject of moral obligations, virtue, equality.

Висвітлення соціально-етичних поглядів українського мислителя-гуманіста Станіслава Оріховського-Роксолана (1513–1566) через призму його біографії, представленої ним особисто у "Листі до Яна Франциска Коммендоні про самого себе" (1564) дозволить панорамно представити морально-етичні виміри конкретного історичного досвіду багатокультурності України. Факт визнання Оріховського українським мислителем є досить недавньою подією й свідчить про сприймання науковим товариством країни, як факту національної полікультурності. Довгий час Оріховський асоціювався виключно із польською культурою взагалі і соціальною та політичною філософією, зокрема, оскільки жив і працював він на українських теренах, що входили до складу Польщі, а писав переважно латиною, опрацьовуючи питання соціального-політичного та релігійного життя.

Якщо ж звернутись до власних свідчень С. Оріховського, то виявиться, що сам він уважав вітчизною Галицьку Русь, яка простяглась від Тира (Дністра) до Карпатських гір, а себе – представником мужнього народу, що веде збройну боротьбу проти волохів і татар.

Описуючи свій народ, Оріховський окремо спинився на питанні віровизнання. Сприймавши християнство із Константинополя, русини дотримувалися грецького обряду й проводили служби церковно-слов'янською мовою. "І народ той, раз прийнявши від греків святі обряди, ніколи від них не відступав" [3, с.406]. Така ситуація зберігалася століттями, допоки Русь не підпала під владу Польщі, коли "народ той зазнав великого впливу латинської культури, і то такого значного, що нині у Русі латинський обряд має першість перед грецьким" [3, с.406]. Причиною такої соціокультурної ситуації став, вже для Оріховського очевидний, перехід переважної частини русинської шляхти в католицтво. Якщо нижчі верстви населення України – Русі зберегли грецький обряд, то верхівка суспільства стала католицькою переважно, але не безумовно. Залишалися православні роди, які стояли біля основ братського руху. Мали місце й змішані шлюби, в яких польська шляхта споріднювалась з русинською. Із такої змішаної родини походив і сам Оріховський. Його предки, по батьковій лінії, польські шляхтичі, що переселилися на родючі руські землі й заснували маєток у Перемиському краї. Батько Оріховського взяв дружину дівчину з роду Бараницьких, "уроджену шляхтянку, дочку священика грецького обряду" [3, с.406].

Станіслав Оріховський був вихований у католицькому обряді й уважав себе українцем-русином (роксоланом). Він – яскравий, але не поодиноким приклад культурної ситуації доби. І співжиття католиків і православних в Україні-Русі і в Польщі взагалі (а згодом і в Речі Посполитій, остаточно оформленій в Унію за три роки після смерті Оріховського) було не єдиним виявом полікультурності. Оріховський вказував, що в Русі окрім слов'ян грецького і латинського обрядів живуть ще й вірмени (слід зауважити, що обряди вірменської церкви, однієї із найстаріших християнських церков, суттєво відрізняються як від грецького, так і від латинського варіантів християнства). Така історично зумовлена етнічна й конфесійна строкатість України-Русі у часи Оріховського існувала під польською короною у мирі і злагоді. На його думку, це було можливо завдяки політиці короля: "Стільки різних людей, які дуже між собою відрізняються звичаями та обрядами, стали одним цілим завдяки предивному правлінню польського короля" [3, с.406].

У чому ж полягало це "предивне правління"? Для Оріховського, який увійшов в інтелектуальну традицію європейської культури, перш за все, як політичним мислителем, теоретиком державницької політики Польщі й ревним захисником католицької віри, це було не риторичне запитання. Аналізуючи наявну ситуацію, він визначив, що основою польської держави була тріада "король – священик – церква". Обґрунтуванню цієї тріади, рівно як і відстоюванню її дієвості у практиці політичного процесу, він і присвятив свої твори. "Якби мене тут хтось запитав, що являє собою Польська держава, то на це питання я би так відповів: Польська держава є єдиною країною в Сарматії, яку священик власному своєму королеві, з ласки Бога, вільно вибраному, передав, вівтарем святого Христа обладнав, християнською вірою від Бога освятив і в єдиній, святій, вселенській і апостольській церкві об'єднав і зміцнив" [2, с.329]. У цьому пасажі чуємо поборника віри, але перш за все – захисника католицького обряду, адже особливо окреслено тут систему інституціонального забезпечення віри в житті польської держави. Оскільки теологічна проблематика виходить за межі даної статті, то надалі у наведеній цитаті буде розглянуто етичні питання, дотичні до вибору короля на посаду.

Але, принагідно, згадавши про теологічну тематику, слід вказати на відому з автобіографії, але мало вивчену фахівцями, подію в житті Оріховського – його майже трьохлітнє навчання у М. Лютера та Ф. Меланхтона у Віттенберзі, із 1529 по 1532, як читаємо в листі до Я.Ф.Коммендоні. Звідти ж дізнаємося й про його враження від лютерівського вчення й про захоплення протестними настроями. І хоча Оріховський детально описав випадковість свого приїзду до Віттенберга, й назвав Лютера та Меланхтона "ворогами імені християнського", а їх вчення – "еретичною доктриною", очевидно, що це – ретроспективні оцінки, зроблені поважним мислителем на схилі років. А три роки перебування біля джерел протестантизму не могли не відбитися на світоглядних установах юного Оріховського. "Набравшись досвіду" і "звідавши багато лиха", Оріховський розкався

у своєму відступництві і з ще більшим завзяттям став боронити християнство (католицьку віру) від її ворогів. Але вплив Лютера не минув безслідно – Оріховський до кінця життя виступав проти наполегливо насаджуваної Римом практики целібату й зізнавався, що у цьому переконанні – луна Лютерового вчення. Але це вплив, відзначений особисто Оріховським. Нижче буде вказано ще на одну точку дотику із протестантизмом, й скоріш за все вона також не остання. Взагалі, порівняльний аналіз творів Оріховського і Лютера може дати несподівані результати, й дослідницька робота у цьому напрямку уявляється дуже перспективно.

Повертаючись до наведеного вище висловлювання Оріховського про сутність польської держави й особливості королівського правління в Польщі, слід внести кілька уточнень і зауважень. По-перше, звернення до текстів із політичної філософії в етичному дослідженні має відбуватися із урахуванням специфіки предмету кожної із галузей знання. Етика як спеціальна галузь знання суттєво відрізняється і від мистецтва політики, і від науки про неї. Етика має справу не лише (і не стільки) із дескриптивістською фіксацією наявного стану речей, скільки імперативно-ціннісним навантаженням, формуванням простору належності і шляхів його впровадження в тканину повсякденності. Із урахуванням цього методологічного зауваження й відбувався аналіз філософсько-політичних текстів С. Оріховського.

По-друге, його філософсько-політичні твори, листи і промови мають потужну етичну складову завдяки спеціальному моралізаторському прийому, що зустрічається досить часто в його текстах. Дескриптивні речення побудовані таким чином, щоб створити спонукальний ефект – стверджувальний спосіб в описі певного явища суспільного життя має спонукати до того, щоб привести дійсний стан справ до поданого опису, який є бажаним, але фактично представлений як даність. С. Оріховський ніби закликає громадян докласти зусиль, щоб належне перетворити на суще. При тому очевидно, що те суще, яке він змальовує, є належним, ідеалом, тим станом, якого ще слід досягнути, доклавши належних зусиль.

По-третє, слід уточнити, хто ті громадяни, до яких звертається і яких має на увазі Оріховський. Таке уточнення передбачає два дослідницькі кроки: перший передбачає з'ясування загальної установки на гуманізм, другий – пошук визначення суб'єкта моральних зобов'язань.

Творчість С. Оріховського розглядають в рамках ренесансного гуманізму й, зокрема, відносять її до напрямку "громадянського гуманізму" [1, с.327]. Але слід врахувати оригінальність його гуманістичного світогляду, чи іншими словами – принципову відмінність як від гуманізму італійського Відродження, так і від гуманістичних орієнтирів північного Відродження (пов'язаного, перш за все, із Реформацією). Справа в тому, що Польща стояла осторонь основних ренесансних процесів, і реформаційні рухи не склали для неї основну подію доби (навпаки, швидше Польща сповна відчула на собі вплив Контрреформації та католицького відродження). Обдарований юнак, відданий батьком на навчання, після трьох років у Віттеберзі, майже дванадцять років жив і навчався у провідних осередках італійського Відродження – Падуї, Болонії, Римі, здобувши гуманістичну освіту. Маємо зазначити, що смислове навантаження терміну "гуманізм" не обмежувалося значеннями "людяний", "лидиномірний". Свого часу термін "humanitas" використовував Цицерон, констатує той факт, що освіченість і витончений смак, притаманні еллінській культурі, прижилися і на римському ґрунті. І саме цей пласт смислів – висока освіченість, інтелектуальна культура, витончений смак і вишуканість – став засадничим в гуманізмі італійського Відродження. У цьому сенсі освіта С. Оріховського була, справді, гуманістичною.

У дослідженнях культури Відродження на сьогодні усталеним і обґрунтованим є поняття "громадянський гуманізм". Громадянськими гуманістами називають діячів Відродження, переважно флорентійців, які писали про філософсько-етичні проблеми громадянського життя. Але слід розуміти, що сенс громадянського гуманізму був нерозривно пов'язаний із бюргерською культурою, із надр якої він, за великим рахунком, і

з'явився. А практична значущість її була такої ваги, що навіть незалежні феодалі з округи Флоренції намагалися отримати статус громадян [6, с.348]. Л. Бруні, К. Салютатті, М. Пальмієрі, самі вихідці із пополанського (бюргерського) середовища, своїми соціально-етичними творами, політичними промовами й публічним листуванням ідеологічно забезпечували громадянське життя у місті-комуні, надавали йому інтелектуальний супровід й сприяли громадянській єдності в суспільстві.

Для шляхтича С. Оріховського бюргерства як верстви взагалі не існує. Так, у "Промові до польської шляхти" він чітко вказав на існування трьох станів, відповідно до середньовічної трьохфункціональної соціальної системи, за якої "селянин орав, солдат боровся, духівник навчав" [5, с.79]. І що цікаво, він зневажливо згадував про суддю, адвоката, "ділка", тобто власне представників бюргерства, міських жителів, яким не було місця в традиційній європейській соціальній ієрархії доби Середньовіччя. За Оріховським, громадяни республіки – це виключно шляхта, до якої він і звертався у своїх промовах, і про яку писав і власних творах.

Шляхта за Польсько-Литовської доби складалася із поляків, литовців та українців-русинів. З одного боку, ці народи і з своїми самобутніми звичаями і традиціями, об'єднані під однією короною, являли вже полікультурний світ. Але згадані Оріховським вірмени, які (не знамо яким чином прибули у Русь із своєї вітчизни) були купцями, і які "підтримують постійні зв'язки із турками, ведучи торгівлю в Константинополі" [3, с.406]. Очевидно, вірмени не мали статусу громадян. По суті, Оріховський мовить про громадянський гуманізм шляхетського гатунку.

Гуманістична складова, характерна для всіх творів С. Оріховського, досягає апофеозу в "Промові до польської шляхти про турецьку загрозу" (1543–1544). Промова присвячена надзвичайно гострому політичному питанню – оголошенню війни турецькому султанові. Сповнена патріотизмом, апеляцією до республіканських ідеалів, "Промова" водночас цікава і в світлі гуманістичних пошуків північного Відродження. Можна пригадати, що однією із засадничих цінностей Реформації стала віротерпимість. А в промові ревного католика лунають слова, просякнуті духом протестантського гуманізму: напередодні лицем турецької загрози Оріховський закликав "суперечки з приводу розбіжності вірувань відкласти до сприятливішого часу" [5, с.87]. Очевидно, що тут йдеться про суперечки щодо розбіжностей католицтва і православ'я.

Моральне ставлення, мораль в усьому багатоманітті приписів, вимог, зобов'язань тощо завжди передбачає рівність суб'єктів взаємодії. Очевидно, для Оріховського суб'єктами моралі є шляхтичі. У зв'язку із цим, примітним є пасаж про свободолюбивість шляхти: "Ви – чи не єдиний з усіх народів, народжений у справді вільній республіці. Адже справжню свободу породжує такий лад, коли всі підкоряються праву, а саме право непідвладне нікому; отож усі ви рівні між собою, гідністю і однаково вільні. З вашої республіки прогнано оті гордовиті і підступні звання – герцог, граф, князь; усі ви – шляхтичі – носите спільне ім'я лицарів. Тому й не дивно, що наші прадіди не раз, бувало, захищаючи республіку, йшли проти очевидних небезпек: вони були рівноправними її громадянами" [5, с.65–66]. Тут Оріховський показав рівність шляхтичів між собою, в середовищі яких відсутність титулів уможливила рівноправність. Рівність суб'єктів моралі у тому наразі й полягає, що рівними вони є через відсутність титулів, які унеможливають саму ідею рівності.

Наведений вислів дозволяє розглянути етичні аспекти державного правління у Польщі як умови-можливості полікультурності. Із-поміж рівних шляхтичів обирався король, звісно, "з ласки Бога" і "з благословення священика", але він був "вільно вибраним". У "Напученні польському королеві Сигізмунду Августу" (1548) Оріховський підкреслював: "Не все тобі дозволено, адже обирали тебе королем поляки, а тому від їхнього імені правиш і їхні справи для тебе є найвищими" [4, с.23].

Слід зазначити, що виборність короля справді є швидше винятком, ніж правилом серед монархій Європи. Одним із засадничих правил, що уможливлювали такого роду практику, було дотримання права і підкорення закону. У Польщі шляхта розробила систему законів, які

були покликані запобігати прийняттю королем одноосібних рішень, а, відтак, обмежували його владу. Але Оріховський, змальовуючи цей порядок речей, підкреслював, що підкорятися праву й дотримуватися законів слід не лише тоді, коли вигідно обмежити владу короля у вирішенні певного питання, але й тоді, коли слід виконати свій обов'язок і прийняти складні непопулярні рішення. Оріховський проводив думку про рівність всіх громадян перед законом і про дієвість права попри його незручність і ситуативну невідповідність для якоїсь із сторін.

Моральна складова королівської влади набуває надзвичайного значення у державному правлінні. Тому Оріховський звернувся до короля із повчанням. Згадане вище "Напучення" за жанром чітко вписується в традицію дидактичної літератури, призначеної для читання державцям, що у західній культурі представлена із часів Платона та Аристотеля.

Питання, на роз'ясненні яких зупинився С. Оріховський у "Напученні", можна згрупувати навколо низки провідних тем. По-перше, це питання приватності. У часи, коли громадяни європейських країн ініціювали рух за відстороненість приватності, виведення приватної сфери із суспільних обговорень [7, с.43–51], Оріховський жорстко відмовив королеві у праві на приватне життя. "Твоє життя є ні особистим, ні приватним, а спільним і громадським", – повчав він [4, с.31]. На основі цього письменник радив королеві утримуватись від того, щоб будь-яке майно називати своїм особистим: "Якщо нічого не називатимеш своїм, а вважатимеш, що все належить лише республіці, покажеш, що ти, король, є ніби сторожем держави" [4, с.31]. У пораді йдеться про те, що король має показати громадянам, що на обраній посаді він виконує свою пряму функцію: він є хранителем держави. "Король вибирається для держави, а не держава існує для короля" [4, с.33].

Із цього положення витікає другий ряд запитань, піднятих Оріховським і втілених у принциповому запитанні: "Що в державі більше: закон чи король?" Для Оріховського очевидно, і він намагався пояснити це читачеві, що найкращою є та держава, в якій закон не тільки існує, а й виконується, і закон цей тоді "дорівнює королеві і навіть кращий і набагато вищий за короля" [4, 33]. У вільній державі закон є першим правителем. Але закон є "мовчазним, сліпим і глухим", тому й обирається з-поміж шляхти людина – "вуста, очі й вуха закону" [4, с.33].

Але навіть найкращий король не в змозі самотійно управляти державою. "Керувати державою – труд не для однієї людини... Важкий тягар і зусиль вимагає більших, ніж ті, яких докласти сам можеш" [4, 34]. Для цього королеві потрібні односторонні, "спільники при управлінні державою". "Король... щоб більше державі прислужитися, вибирає собі у спільники найкращих, найвідданіших з-поміж громадян і завдяки їх авторитету, порадам і помислам оберігає республіку і під час війни і в мирний час" [4, с.35].

С. Оріховський вказав на моральні якості, необхідні "спільникам" короля, його сенаторам і радникам. З одного, боку, набір досить традиційний і ніби не виходить за межі звичних моральних вимог, що ставляться правителям. Сенатори мають стати "отцями держави", тобто мати авторитет, який досягається практикуванням добродесного життя. Сенатори мають бути "далекими від чвар, дружніми, лагідними", мати душу, не затуманену ворожістю, не обплутану ненавистю, не сліпу від заздрощів" [4, с.37].

С. Оріховський закликав короля уникати тих "небезпечних людей", які цілком "віддані наживі й обжерливості". Для того, щоб гідно виконувати свій обов'язок, королеві також потрібно уникати підлабузників і викорінювати у собі марнославство, виховувати стійкість до лестощів, яка відволікає від добродесного життя на користь держави. Натомість у собі слід культивувати правдивість, справедливість і мудрість. Король від природи має прагнути правди і справедливості, а також і науки, яка саму людину зробить і правдивою, і справедливою" [4, с.27]. Заклик до навчання, здобуття мудрості має стати королеві в нагоді, адже коли він мудрий, то і піддані його вільні, багаті й щасливі. А коли монарх "не мудрий", тоді і підданий – "раб, бурлака". "Із цього і ти бачиш чітко, – повчав Оріховський, – що твоє сумління благає, аби на змозі вчитися. Лише так збережеш ти... вітчизну, права і свободу" [4, с.26].

У порадах про вибір спільників є нюанс, що долає звичні стереотипи сприйняття служби королеві. Найважливішими чеснотами С. Оріховський вважав чесність та вченість, тому й радив королеві підбирати собі спільників за цими критеріями й не зважати, "чи з твоєї вони держави, чи з чужої...", аби лише були корисними для тебе і королівства твого" [4, с.42]. Таким чином, висхідна полікультурність Польщі, а потім й Речі Посполитої надалі може прирощуватися за рахунок культур тих "чужинців", які будуть "чесні" і "мудрі", а відтак – гідні стати однодумцями короля й допомагати йому в управлінні державою. Цією порадою Оріховський ніби легітимизував наявну практику найманих іноземців на службі у короля, фах і компетентність яких працювали на благо країни, а слава залишалася в тіні громадян-сенаторів. Порада такого роду додатково свідчить про те, що соціально-етичні ідеї Оріховського були не просто дозвільним мудруванням, а стосувалися повсякденної суспільної життєдіяльності.

Соціально-етичні погляди С. Оріховського-Роксолана, який не лишень окреслював соціокультурний простір україно-руських земель, але й надавав йому нормативного забезпечення, свідчать, що цей мислитель-гуманіст активно працював над вирішенням проблем повсякденного життя сучасного йому суспільства.

Список використаних джерел

1. Литвинов В. Д. Ренесансний гуманізм в Україні: ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII ст. / В. Д. Литвинов. – К.: Основи, 2000. – 472 с.
2. Оріховський-Роксолан С. Квінкункс, тобто вірець устрою Польської держави; [пер. з польськ. В. Литвинова]// Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія. У двох частинах. Частина 1. – К.: Основи, 1995. – С. 294–404.
3. Оріховський-Роксолан С. Лист до Яна Франциска Коммендоні про самого себе / С. Оріховський Роксолан; [пер. з лат. В. Литвинова]// Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія. У двох частинах. Частина 1. – К.: Основи, 1995. – С. 405–416.
4. Оріховський-Роксолан С. Напучення польському королеві Сигізмунду Августу / С. Оріховський Роксолан; [пер. з лат. В. Литвинова]// Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія. У двох частинах. Частина 1. – К.: Основи, 1995. – С.23–61.
5. Оріховський-Роксолан С. Про турецьку загрозу. Слово перше (Промова до польської шляхти/ С. Оріховський Роксолан; [пер. з лат. М. Трофимука]// Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія. У двох частинах. Частина 1. – К.: Основи, 1995. – С. 61-87.
6. Рутенбург В. И. Жизнь и творчество Макьявелли/ В. И. Рутенбург // Макьявелли Н. История Флоренции; [под общ. ред., послесл. и коммент. В. И. Рутенбурга]. – Л.: Наука, 1973. – С. 343–384.
7. Habermas J. The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society/ J. Habermas; [tr. from German by Th. Burger]. – Cambridge: Polity Press, 2003. – 301 p.

Стаття надійшла до редакції 6 листопада 2013 року